

JAROSŁAW WAŚOWICZ SDB

STAN BADAŃ NAD HISTORIĄ KLASZTORU W ŁĄDZIE W XX WIEKU

Klasztor w Łądzie z racji funkcji, jaką spełniał nie tylko ze względów kościelnych, ale także społeczno-kulturalnych regionu, zawsze pozostawał w kręgu zainteresowań badaczy. Właściwie każdy okres z przeszłości 800-letnich dziejów łądzkiego klasztoru przy okazji badań nad jego sztuką i architekturą, nad historią polskich cystersów, kapucynów, powstań narodowych jest w większym lub mniejszym stopniu opracowany. Nie inaczej jest z badaniami odnoszącymi się do jego dziejów w XX wieku. Przedmiotem naszego opracowania stanie się właśnie ukazanie historiografii tego okresu dotyczącej klasztoru w Łądzie. Spróbujemy także wskazać na pewne postulaty badawcze nad zagadnieniami, które domagają się jeszcze opracowania.

Historia klasztoru pocysterskiego w Łądzie w XX wieku związana jest w większej swojej części z działalnością wychowawczo-duszpasterską Towarzystwa św. Franciszka Salezego, zamiennie nazywanego Zgromadzeniem Salezjańskim lub salezjanami, którzy przybyli tutaj w 1921 r., z inicjatywy ks. prałata Franciszka Szczygłowskiego, na zaproszenie biskupa włocławskiego Stanisława Zdzitowieckiego¹. Kanoniczna erekcja domu zakonnego w Łądzie pw. św. Bernarda z Clairvaux nastąpiła dopiero 20 grudnia 1930 r., na podstawie dekretu przełożonego generalnego ks. Filipa Rinaldiego. Do 2004 r. Łądz znajdował się w granicach diecezji włocławskiej. Szczegółowo wszystkie etapy rozwoju salezjańskiej wspólnoty zakonnej omówił ks. Zenon Klawikowski w opracowaniu poświęconym 90-leciu posługi duchowych synów ks. Bosko w Łądzie².

Po objęciu nowej placówki salezianie w Łądzie utworzyli Małe Seminarium Duchowne. Było ono przeznaczone dla młodzieńców okazujących oznaki powołania, którzy w starszym wieku rozpoczęli naukę w szkole średniej. W terminologii salezjańskiej określano ich mianem „Synów

Maryi⁷. Szkoła funkcjonowała w Łądzie (z przerwą w latach okupacji) do roku 1952, kiedy została zamknięta przez władze komunistyczne, podobnie jak i inne tego typu dzieła salezjańskie w Polsce³. Małe Seminarium doczekało się obszernego opracowania monograficznego autorstwa ks. Marka Chmielewskiego SDB⁴. Praca omawia w wyczerpującym zakresie zagadnienie związane z powstaniem i dziejami Małego Seminarium, z jego zarządem, personelem wychowawczo-pedagogicznym i administracyjnym, charakterystyką wychowanków, procesem nauczania i wychowania, a także administracją majątkową Zakładu Salezjańskiego. Część tegoż opracowania została opublikowana w różnych periodykach⁵. W znacznie węższym zakresie, spraw związanych z początkami i dziejami Małego Seminarium dotyczą prace traktujące o historii salezjanów⁶ i historii szkolnictwa salezjańskiego w Polsce⁷.

Począwszy od 1921 przy Małym Seminarium funkcjonowała także tymczasowa szkoła krawiecka przeznaczona dla sierot, repatriantów z Rosji. Uczęszczała do niej grupa 20 dzieci. Opiekę nad nimi sprawował były wychowanek salezjański, Wincenty Roga. Szkoła zakończyła działalność po wykształceniu ostatnich dwóch krawców w roku 1927⁸. Historia tej placówki domaga się szczegółowego opracowania, co ze względu na braki w materiałach archiwalnych i niewielkie wzmianki w literaturze przedmiotu, wydaje się być zadaniem niezwykle trudnym.

Wraz z wybuchem II wojny światowej rozpoczął się kolejny okres dziejów łądzkiego klasztoru. W styczniu 1940 r. został tu utworzony obóz przejściowy dla duchowieństwa z diecezji wrocławskiej, gnieźnieńskiej, poznańskiej, warszawskiej, płockiej oraz kilku zgromadzeń zakonnych. Obóz funkcjonował do października 1941 r. Doczekał się popularnonaukowej monografii wydanej staraniem Kleryckiego Koła Łądzkich Przewodników, z racji beatyfikacji 108 męczenników ostatniej wojny, której dokonał w dniu 13 czerwca 1999 r. w Warszawie papież Jan Paweł II. Wśród wyniesionych na ołtarze znaleźli się także kapłani internowani w Łądzie. Książka zatytułowana *Łądcy męczennicy* autorstwa Jarosława Wąsowicza SDB zawiera krótki rys historyczny obozu dla księży, ukazuje sylwetki męczenników wyniesionych na ołtarze, ze szczególnym uwzględnieniem ich pobytu w Łądzie. W aneksie odnajdziemy wcześniej niepublikowane wspomnienia z tamtego okresu: ks. Władysława Bartonia SDB, ówczesnego mieszkańca Łądu pana Bogumiła Dzwoniarskiego oraz obozowe fotografie⁹. Niejako uzupełnieniem omawianej pozycji są: edycja źródłowa prezentująca jeden z nielicznych dokumentów obozowych,

jaki zachował się w Archiwum Inspektorii św. Wojciecha w Pile – *Lista Duchownych internowanych w Łądzie 6 X 1941 r.*¹⁰, artykuł omawiający wydawane w obozie przez grupę księży i kleryków pismo „Exsul”¹¹, a także artykuł publiczny, który ukazał się w prasie lokalnej, dotyczący pomocy, jakiej więzionym księżom udzielali okoliczni mieszkańcy¹².

Łądz z tej racji, że więziony był tutaj biskup sufragan włocławski Michał Kozal, trafił także na wokandę dyplomatycznych zabiegów prymasa Polski kard. Augusta Hlonda i Stolicy Apostolskiej o uwolnienie tego hierarchy Kościoła z niemieckiej niewoli. Starania te spowodowały, że obóz utworzony przez okupanta w łądzkim klasztorze znalazł się w ważnych kościelnych dokumentach dyplomatycznych czasów II wojny światowej. Kulisy tych działań, obejmujących m.in. niefortunną misję werbisty o. Eberharda Wigge, omawiają artykuły T.S. Ledóchowskiej¹³, J. Arlika¹⁴ i S. Kosińskiego¹⁵.

Ważne przyczynki związane z historią obozu znajdziemy w publikowanych wspomnieniach księży internowanych w Łądzie – biskupa Franciszka Korszyńskiego¹⁶, ks. Stanisława Librowskiego¹⁷, ks. Józefa Świniarskiego¹⁸ ks. Władysława Bartonia SDB¹⁹, ks. Józefa Grzywaczewskiego²⁰. Za najcenniejszą publikację w tej grupie należy uznać wspomnienia pisane w Łądzie przez błogosławionego ks. Franciszka Drzewieckiego – orionistę, opublikowane w monografii jemu poświęconej²¹. Informacje dotyczące łądzkiego obozu znajdziemy także w literaturze biograficznej błogosławionych męczenników i kandydatów na ołtarze²², opracowaniach poświęconych sytuacji duchowieństwa w Kraju Warty i obozom internowania dla duchownych²³ oraz w publikacjach na temat martyrologii salezjanów w czasie II wojny światowej²⁴. Ostatnia grupa publikacji, którą należy wspomnieć, związana jest nie tyle z historią łądzkiego obozu, co z uroczystościami ku czci łądzkich męczenników, jakie po zakończeniu wojny odbywały się w klasztorze. Warto je w tym miejscu przywołać, gdyż stanowią one świadectwo pamięci o duchownych, którzy oddali swoje życie za wiarę i ojczyznę, oraz dokumentują rozwój kultu męczenników ostatniej wojny w tym szczególnym miejscu naznaczonym ich cierpieniem²⁵.

Po likwidacji obozu internowania w październiku 1941 r. klasztor oddano w ręce niemieckiego ugrupowania Hitlerjugend. Niemiecka młodzież pozostała tutaj aż do końca wojny. Ośrodek ewakuowano przed zbliżającym się frontem. Okres od października 1941 do lutego 1945, kiedy klasztor zamieniono w ośrodek szkoleniowy dla tej młodzieżowej

niemieckiej formacji faszystowskiej, stanowi lukę w historiografii łódzkiego klasztoru w czasie II wojny światowej. Dotychczas nikt nie podjął się opracowania tego zagadnienia. Mało jest też materiałów, które można by ewentualnie do tego celu wykorzystać. W „Kronice Domu Łódzkiego” zachowały się sporadyczne wzmianki na temat obozu Hitlerjugend²⁶. Stosunkowo niedawno zebrano wspomnienia kilku mieszkańców, którzy pracowali w tym czasie w obsłudze ośrodka²⁷. Aby rzetelnie opracować to zagadnienie, należałoby korzystać z archiwów niemieckich, a to stanowi duże utrudnienie. Być może chociaż fragment z tych wojennych dziejów łódzkiego klasztoru zostanie opracowany przez historyków, w ramach badań nad działalnością Hitlerjugend na terenach okupowanej Polski.

Niemal od razu po zakończeniu II wojny światowej salezianie przystąpili do odbudowy działalności w swoich zakładach. W Łądzie reaktywowano Małe Seminarium Duchowne. Ale nie był to czas sprzyjający dobremu funkcjonowaniu tej placówki. Polska w wyniku porozumień zwycięskich mocarstw znalazła się w bloku państw socjalistycznych, w których podjęto programową walkę z Kościołem. Dotknęła ona szczególnie salezjanów. Począwszy od końca lat czterdziestych władze PRL-u zaczęły zamykać prowadzone przez nich placówki oświatowo-wychowawcze. Małe Seminarium w Łądzie ten los spotkał w 1952 r. Aby utrzymać klasztor w rękach Zgromadzenia, przełożeni zdecydowali się na utworzenie tu Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego (WSD TS). Szczegółowo okoliczności likwidacji Małego Seminarium omówił ks. Marek Chmielewski w publikacji, która ukazała się w ramach serii wydawniczej poznańskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1989*²⁸.

Od 1952 r. zaczyna się więc w łódzkim klasztorze kolejny etap jego historii, który trwa po dziś dzień. Dotychczas dzieje WSD TS doczekały się *Księgi Jubileuszowej*, wydanej z racji 50-lecia działalności seminarium, opracowanej pod redakcją ówczesnego jego rektora, ks. Marka Chmielewskiego²⁹. Przedstawione zostały w niej szczegółowo dzieje seminarium³⁰, omówiono personel wychowawczy, dydaktyczny i administracyjny³¹, zakres formacji duchowej i intelektualnej³², zaangażowanie duszpasterskie wspólnoty seminaryjnej³³. Przedstawiono także absolwentów WSD TS, jako duszpasterzy, wychowawców oraz misjonarzy³⁴. Ponadto w księdze znalazło się miejsce na omówienie troski wspólnoty seminaryjnej o łódzkie zabytki³⁵.

Dzieje WSD TS w Łądzie zostały zaprezentowane w innych okolicznościowych publikacjach, głównie artykułach naukowych i przyczynkach popularnonaukowych. Z racji jubileuszu 25-lecia seminarium ks. Stanisław Kosiński, wieloletni wykładowca historii Kościoła i innych przedmiotów w łądzkim seminarium, opracował jego historię do roku 1977³⁶. Kolejny artykuł, autorstwa ks. Jana Pietrzykowskiego, ukazał się w tomie „Seminarie” poświęconym w dużej mierze zagadnieniom historycznym z racji jubileuszu 100-lecia pracy salezjanów w Polsce, który przypadł na rok 1998. Ksiądz Pietrzykowski omawia w nim 45 lat historii seminarium w Łądzie, a więc okres 1952–1997³⁷. W kolejnych latach ksiądz Wąsowicz opublikował artykuł, w którym omówił sprawę represji władz komunistycznych wobec WSD TS w latach 1956–1970³⁸, natomiast ks. Pietrzykowski w jednym z haseł w *Leksykonie duchowieństwa represjonowanego w PRL* omówił sprawę ks. Króla, aresztowanego w Łądzie w 1960 r.³⁹ Z ważniejszych opracowań popularnonaukowych omawiających całościowo dzieje salezjanów i seminarium warto przywołać teksty ks. Stanisława Kosińskiego⁴⁰, ks. Jacka Brakowskiego⁴¹, ks. Marka Chmielewskiego i Stefana Paszka⁴² oraz dodatek jubileuszowy do urzędowego kwartalnika „Kronika Inspektorialna”⁴³.

Kolejna grupa publikacji dotyczy obszarów związanych z działalnością naukową, kulturową i społeczną seminarium salezjańskiego. Wśród nich na wyróżnienie zasługują opracowania historii Łądzkich Sympozjów Liturgicznych, które odbywają się w seminarium od 1986 r. Twórcą i głównym organizatorem tych sesji naukowych był ks. prof. dr hab. Adam Durak SDB (1949–2005). Krąg korzystających z dorobku naukowego prezentowanego na sympozjach znacznie się powiększył poprzez ich popularyzację w formie książek. Wybrane materiały z pierwszych 15 sesji zostały opublikowane w dwóch pozycjach (pod redakcją ks. prof. A. Duraka), w których znajdziemy także wspomniany rys historyczny Łądzkich Sympozjów Liturgicznych⁴⁴. Ponadto w tym gronie wyróżnić należy opracowania ks. Marka Babicza dotyczące biblioteki w Łądzie, która otwiera swoje podwoje nie tylko dla seminarzystów, ale również dla czytelników spoza seminarium⁴⁵. Kilka artykułów poświęconych zostało także scenie teatralnej w Małym Seminarium „Synów Maryi” oraz w WSD TS⁴⁶. Ksiądz Chmielewski omówił zakres obecności seminarium w panoramie ziemi słupeckiej, akcentując szczególnie jego rolę kulturotwórczą, duchowe i intelektualne oddziaływanie na szeroko rozumianą okolicę⁴⁷. Z podobnej perspektywy, niektóre wątki z dziejów seminarium,

omówili także ks. Babicz⁴⁸ i ks. Zenon Klawikowski⁴⁹. W opracowaniu wydanym z okazji 90-lecia posługi salezjańskiej w Łądzie ukazała się obszerna relacja o działalności grupy seminaryjnej „Świadectwo i Twórczość”, która obejmowała w całym regionie przez kilkanaście lat opieką duszpasterską środowisko świeckich, zwłaszcza pracowników służby zdrowia i nauczycieli⁵⁰.

Salezianie od samego początku pobytu w Łądzie zajęli się konserwacją i utrzymaniem zabytkowego klasztoru i świątyni. Ich praca na tym polu została doceniona poprzez odznaczenie WSD TS w dniu 4 lutego 1981 r. przez Ministra Kultury i Sztuki nagrodą I stopnia i Dyplomem Honorowym za Osiągnięcia w Upowszechnianiu Kultury oraz poprzez wpisanie 17 czerwca 2009 r. przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej prof. Lecha Kaczyńskiego zespołu dawnego opactwa cysterskiego na listę Pomników Historii. Ukazało się kilka prac dokumentujących działania łądzkich salezjanów na tym polu. Na pierwszym miejscu trzeba tu wymienić ks. Janusza Nowińskiego, Kustosza Zabytków Dawnego Opactwa w Łądzie, wieloletniego wykładowcę historii sztuki i konserwacji zabytków w seminarium w Łądzie, a także pracownika naukowego UKSW w Warszawie, który wielokrotnie omawiał troskę salezjanów o łądzkie zabytki w latach 1921–2011⁵¹. Jeszcze przed wojną pozycję o historii klasztoru i jego zabytkach opublikował salezjanin ks. Mikołaj Kamiński⁵². Ważnym opracowaniem w tym zakresie jest maszynopis ks. Jana Romanowicza, jednego z pierwszych salezjanów, którzy podjęli pracę w Łądzie, napisany przez niego w 1935 r. w Wilnie⁵³. Książd Romanowicz przedstawia bowiem stan łądzkich zabytków w roku 1924, a więc krótko po przybyciu do klasztoru salezjanów. Pomaga to zorientować się, ile prac konserwatorskich zostało wykonanych przez lata dzielące nas od momentu przejścia Łądu przez Zgromadzenie. W zbiorach biblioteki WSD TS znajduje się także maszynopis ks. Jana Wosia, który omawia m.in. wiele zagadnień związanych z ochroną łądzkich zabytków z l. 1929–1937⁵⁴. Historię poszczególnych prac konserwatorskich dokumentują opracowania techniczne ich wykonawców, znajdujące się w zbiorach biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego⁵⁵. Salezianie przez lata podejmowali również szereg inicjatyw wydawniczych na rzecz odpowiedniej informacji o bezcennych zabytkach Łądu w formie pocztówek, folderów oraz albumów⁵⁶.

Kolejną kartę dziejów klasztoru i świątyni łądzkiej w XX w. tworzy historia parafii pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja

Biskupa. Samodzielną parafię w Łądzie utworzono pod koniec XIX w. Została erygowana w roku 1890. Do 1918 r. duszpasterstwo w parafii prowadzili księża diecezjalni, w latach 1919–1921 prowadził je o. Maur Świeczkowski z zakonu oliwetanów, później przejęli je salezjanie. O historii parafii i świątyni w Łądzie w ogólnym zarysie traktują schematyzmy diecezji włocławskiej, zwłaszcza opublikowany w 2000 r. w związku z Wielkim Jubileuszem⁵⁷. Podobne roczniki były wydane także i w innych latach⁵⁸, jednak jubileuszowy ukazał się w formie znacznie poszerzonej w porównaniu z dotychczasowymi. Znajdziemy w nim podstawowe informacje odnoszące się do historii Łądu w ciągu wieków, a także interesujące nas dane związane z parafią, takie jak: informacje o parafialnych archiwaliach i miejscu ich przechowywania, zestawienie bibliograficzne, wykaz miejscowości przynależących do parafii, liczba mieszkańców objętych duszpasterstwem, informacje o cmentarzu parafialnym, wykaz proboszczów i administratorów parafii w XX wieku, a także o duchowieństwie zakonnym i diecezjalnym wywodzącym się z terenu parafii⁵⁹. Podobny charakter ma wydany w 1988 r. z racji jubileuszu 100-lecia pracy salezjanów w Polsce schematyzm „Rodzina salezjańska w Polsce”⁶⁰.

Wśród opracowań odnoszących się bezpośrednio do historii parafii łądzkiej w XX w. wymienić należy kilka zaledwie prac. Artykuł ks. Jarosława Wąsowicza⁶¹, referat ks. Apoloniusza Domańskiego zatytułowany „Duszpasterstwo Księży Salezjanów w Parafii Matki Bożej i św. Mikołaja w Łądzie n. Wartą 1921–1996”⁶² oraz pracę magisterską Karola Kuszi „Monografia historyczno-demograficzna parafii Łąd w II połowie XX w.”⁶³. Autor omawia w niej dzieje osady i parafii, jej organizację, przynależność administracyjną, architekturę kościoła, a także zagadnienia związane z ruchem naturalnym ludności w parafii Łąd w II połowie XX w. Jak dotychczas brak jest opracowań historycznych dotyczących okresu 1890–1918, kiedy duszpasterstwo parafialne prowadzili w Łądzie księża diecezjalni. Z parafią od kilkunastu lat nierozłącznie związana jest działalność oratorium, którego dzieje opracował ks. Mariusz Kowalski⁶⁴ oraz ks. Adam Popławski, we wspomnianym już artykule w *Księdze Jubileuszowej* seminarium.

* * *

Podsumowując stan badań nad historią klasztoru w Łądzie w XX w. warto wspomnieć o sporej ilości artykułów publicystycznych, relacji i sprawozdań z licznych uroczystości, jakie wydarzyły się w Łądzie, które

uzupełniają prace naukowe. Ukazywały się one na łamach prasy lokalnej, w czasopiśmie diecezjalnych i salezjańskich⁶⁵. Ich pełne zestawienie bibliograficzne domaga się opracowania.

Niezwykle bogata historia klasztoru w Łądzie zobowiązuje do dalszych badań i inicjatyw promujących to ważne miejsce na mapie Kościoła w Polsce. W ostatnim czasie podjęto szereg inicjatyw badawczych (m.in. seria wydawnicza *Z kart łądzkiej historii*) oraz promocyjnych (zostanie utworzony „Szlak męczenników” z możliwością zdobycia odznaki PTTK), które w dalszej perspektywie pozwolą być może na wypełnienie istniejących niestety luk badawczych, o których wspomnieliśmy w powyższym opracowaniu. We współpracy z Instytutem Pamięci Narodowej w Poznaniu planowane jest także szczegółowe opracowanie represji komunistycznych władz wobec Małego Seminarium „Synów Maryi” oraz Wyższego Seminarium w Łądzie. Poczyniono również pierwsze starania o rozpoczęcie procesu beatyfikacyjnego kolejnej grupy salezjańskich męczenników II wojny światowej, co zaowocuje być może kolejnymi publikacjami na temat obozu internowania z lat 1940–1941. Mamy więc nadzieję, że historiografia Łądu w XX w. w miarę upływu czasu wzbogacona zostanie o nowe i cenne publikacje.

PRZYPISY

¹ Ks. prałat Franciszek Szczygłowski wcześniej był inicjatorem przybycia salezjanów do Aleksandrowa Kujawskiego. Na ten temat zob. m.in.: M. Jarecki, *Ksiądz prałat Franciszek Szczygłowski 1876–1941*, Słupca, 2000, s. 29–34, 38–39; J. Pietrzykowski, *Duchowni polscy – dobrodziejcy salezjańscy z lat 1898–1938*, „Seminare”, 18(2002), s. 605–625; *Salezjanie w Aleksandrowie Kujawskim 1919–2009. Studia i materiały źródłowe*, red. J. Wąsowicz, Piła 2009 (Seria: *Studia i materiały źródłowe pod patronatem Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej*, t. 1); J. Wąsowicz, *Relacja o pracy duszpasterskiej i społecznej ks. Franciszka Szczygłowskiego (1876–1941), dobrodziejcy dzieł salezjańskich w Aleksandrowie Kujawskim i Łądzie na Wartę. Edycja źródłowa*, „Seminare” (w druku).

² Por. Z. Klawikowski, *Początki i rozwój dzieła salezjańskiego w Łądzie n. Wartą – wspólnota św. Bernarda*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921–2011*, red. J. Nowiński, Warszawa – Łą 2011, s. 20–33.

³ Więcej na temat likwidacji salezjańskich placówek zob. J. Wąsowicz, *Likwidacja salezjańskich zakładów wychowawczych*, „Biuletyn IPN”, (2007), nr 4, s. 49–56.

⁴ M. Chmielewski, *Małe Seminarium Duchowne Księży Salezjanów w Łądzie n. Wartą w latach 1921–1952*, Lublin 1988 (praca magist. na Wydziale Teologicznym KUL; mps. w Bibliotece WSD w Łądzie).

⁵ Tenże, *Małe Seminarium Duchowne Księży Salezjanów w Łądzie nad Wartą (1921–1952)*, „Seminare”, 20(2004), s. 495–515; tenże, *Małe Seminarium Duchowne Księży Salezjanów w Łądzie nad Wartą 1921–1952*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 74–85.

⁶ Zob. przykładowo: A. Świda, *Towarzystwo Salezjańskie. Rys historyczny*, Kraków 1984; J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Polsce 1945–1989*, Warszawa 2007, s. 289; J. Wąsowicz,

Salezianie w Wielkopolsce, „Kronika Wielkopolski”, (2006), nr 2, s. 82–83; S. Wilk, *Sto lat apostołstwa salezjańskiego w Polsce (1898–1998)*, Lublin – Warszawa 1998, s. 16.

⁷ J. Niewęglowski, *Wychowawczo-społeczna działalność salezjanów w Polsce w latach 1898–1989*, Warszawa 2011, s. 303–307, 410–412, 591–594; A. Świda, *Salezjańskie szkolnictwo w Polsce (zarys)*, w: *75 lat działalności salezjanów w Polsce*, red. R. Popowski [i in.], Łódź – Kraków 1974, s. 11–36; W. Żurek, *Salezjańskie szkolnictwo ponadpodstawowe w Polsce 1900–1963. Rozwój i organizacja*, Lublin 1996, s. 95–102, 201–203, 290–293, 393–395; tenże, *Szkoły salezjańskie w Oświęcimiu na tle salezjańskiego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego i zawodowego na ziemiach polskich 1990–1939*, Lublin 2010, s. 94–95.

⁸ Por. M. Chmielewski, *Małe Seminarium Duchowne Księży Salezjanów w Łądzie n. Wartą w latach 1921–1952*, dz. cyt., s. 28–29.

⁹ J. Wąsowicz, *Łądczy męczennicy. Obóz przejściowy dla duchowieństwa styczeń 1940 – październik 1941*, Łąd 2000. Przepracowana część tej pozycji wraz z aparatem naukowym została powtórnie opublikowana. Zob.: *Obóz dla duchowieństwa w Łądzie n. Wartą (styczeń 1940 – październik 1941)*, w: *II wojna światowa w Wielkopolsce Wschodniej. Wybrane aspekty*, red. P. Gołdyn, Konin 2010, s. 126–134. W ramach nowej serii wydawniczej *Z kart łódzkiej historii*, zainicjowanej z okazji jubileuszu 90-lecia pracy salezjanów w Łądzie, jesienią 2013 r. ukáže się drugie, poprawione wydanie książki ks. Wąsowicza.

¹⁰ J. Wąsowicz, *Lista duchownych internowanych w Łądzie 6 X 1941 r.*, „Seminare”, 17(2001), s. 505–518. Dokument znajduje się w spuściźnie ks. Wiktora Jacewicza SDB w Archiwum Salezjańskim Inspektorii Pilskiej.

¹¹ J. Wąsowicz, „Exsul”. *Pismo więźniów obozu przejściowego dla duchowieństwa w Łądzie n. Wartą*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne”, 2(2004), s. 135–139.

¹² Tenże, „Głodnych nakarmić, nagich przyodziać...”. *Mieszkańcy regionu słupeckiego wobec duchowieństwa internowanego w Łądzie*, „Gazeta Słupecka”, 2001, nr 45(6 XI), s. 6.

¹³ T.S. Ledóchowska, *Stolica święta a pokój*, „Ateneum Kapłańskie” (AtK), 76(1971), z. 372, s. 45–58.

¹⁴ J. Arlik, *Z okupacyjnej przeszłości. Próba ratowania od zagłady księży werbistów*, w: *Kościół katolicki na Ziemiach Polski w czasie II wojny światowej. Materiały i studia*, red. F. Stopniak, t. 7, z. 2, Warszawa 1978, s. 324–335.

¹⁵ S. Kosiński, *Dwa raporty kardynała Augusta Hlonda Prymasa Polski w sprawie przesładowań Kościoła Katolickiego w Polsce w latach 1939–1940*, w: *Kościół Katolicki na Ziemiach Polski w czasie II wojny światowej...*, dz. cyt., s. 99–121.

¹⁶ F. Korszyński, *Jasne promienie w Dachau*, Poznań – Warszawa 1985.

¹⁷ S. Librowski, *Kalendarium życia, cierpień, działalności i uznania księdza Stanisława Librowskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (ABMK), 58(1988), s. 269–549.

¹⁸ J. Świniarski, *Łąd – niedawny etap męczeństwa*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” (KDWł), 50(1967), s. 225–235.

¹⁹ W. Bartoń, *Życie łódzkich więźniów (wspomnienia)*, w: J. Ślósarczyk, *Historia Prowincji św. Jacka Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce*, t. 5: 1939–1945, Pogrzebień 1968 (mps), s. 139–151, toż, w: J. Wąsowicz, *Łądczy męczennicy...*, dz. cyt., s. 48–60.

²⁰ *Odpowiedź ks. Józefa Grzywaczewskiego na kwestionariusz dotyczący działalności salezjańskiej w czasie II wojny światowej*, w: J. Wąsowicz, *Sługa Boży ks. Franciszek Miśka SDB (1898–1942). Życie i męczeństwo*, Piła 2011, s. 109–114 (Seria biograficzna pod patronatem Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Pilskiej, t. 3).

²¹ *Notes ks. Franciszka Drzewieckiego*, w: J. Borowiec, F. Peloso, *Ks. Franciszek Drzewiecki, nr 22 666: światło w ciemnościach Dachau*, Warszawa 1995.

²² Problematyki łódzkiego obozu pośrednio dotyczą publikacje dotyczące poszczególnych męczenników. Wśród prac, w których interesująca nas tematyka przewija się najczęściej, wyróżnić należy: S. Biskupski, *Męczeńskie biskupstwo ks. Michała Kozala*, Włocławek 1987; J. Borowiec, F. Peloso, *Ks. Franciszek Drzewiecki, Nr 22666: światło w ciemnościach Dachau*, dz. cyt.; J. Borowiec, *Ks. Franciszek Drzewiecki (1908–1942)*, Warszawa 1991; W. Frątczak, *Biskup Michał Kozal. Życie – męczeństwo – kult*, Warszawa 1987; T. Kacz-

marek, *Bp Michał Kozal „Mistrz Męczenników”*, Włocławek 2001; tenże, *Męczennicy za wiarę. Studzy Boży z diecezji włocławskiej*, Włocławek 1999; L. Królik, *Pięciu kapłanów męczenników: Archutowski, Detkens, Oziębłowski, Sajna, Woźniak*, Warszawa 1994; S. Li-browski, *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diecezji włocławskiej 1939–1945*, Włocławek 1947; *Męczennicy za wiarę 1939–1945. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarą życia świadectwo miłości*, red. T. Kaczmarek [i in.], Warszawa 1996; T. Rulski, *Ks. prałat Michał Woźniak, dziekan w Kutnie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 47(1965), s. 188–191; A. Świda, *Kleryk Józef Holecki (1919–1943)*, w: *Chrześcijananie*, t. 7, red. B. Bejze, Warszawa 1982, s. 573–592; J. Wąsowicz, *Sługa Boży ks. Franciszek Miśka SDB...*, dz. cyt., s. 57–70; tenże, *Świadek Wiary. Referat z sesji rozpoczynającej proces rogatoryjny w diecezji włocławskiej Sługi Bożego ks. Franciszka Miśki SDB*, „Kronika Inspektorialna”, nr 3–4(2004), s. 30–33; tenże, *Schemat biograficzny Sługi Bożego ks. Franciszka Miśki SDB (1898–1942)*, „Kronika Inspektorialna”, nr 14(2011), s. 128–132. Zob. także powieść T. Bojarskiej, *Cierniowa mitra*, Poznań 1987, s. 69–130. Bibliografię I grupy męczenników II wojny światowej zestawil: T. Kaczmarek, *Bibliografia 108 błogosławionych męczenników*, *AtK*, 135(2000), z. 549–550, s. 258–277.

²³ Zob. m.in. W. Frątczak, *Diecezja włocławska w okresie II wojny światowej*, wyd. 2, Włocławek 2013; W. Jacewicz, *Hitlerowskie obozy internowania duchowieństwa rzymskokatolickiego w latach okupacji. Próba syntezy*, „Biuletyn Informacyjny dla Księży b. Więźniów Obozu Koncentracyjnego w Dachau”, nr 11(1984), s. 9–13; J. Sziling, *Hitlerowska polityka eksterminacyjna duchowieństwa katolickiego w Kraju Warty*, w: *Akcje okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego w Kraju Warty*, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1997; K. Śmigiel, *Aresztowania duchowieństwa w rejencjach poznańskiej i inowrocławskiej*, w: *Akcje okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego w Kraju Warty...*, dz. cyt.; tenże, *Kościół katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939–1945*, Lublin 1979.

²⁴ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, t. 1–5, Warszawa 1977–1981; W. Jacewicz, *Męczeństwo salezjanów polskich w czasie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, w: *75 lat działalności salezjanów w Polsce...*, dz. cyt., s. 229–230; tenże, *Swastyka nad domami salezjańskimi w Polsce w latach 1939–1945*, b.r. i m.w. (msp w Bibliotece WSD w Łądzie); S. Wilk, *Salezjanie*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 722–751. Obecnie obszerną publikację na temat salezjanów polskich w okresie II wojny światowej przygotowuje ks. Jan Pietrzykowski SDB z UKSW.

²⁵ *Sprawozdanie z uroczystości milenijnych w Łądzie*, „Nostra”, nr 6(1967), s. 3–5; *Uroczystości dziękczynne w Łądzie n. Wartą za beatyfikację biskupa Michała Kozala*, *KDW*, 70(1987), s. 276–277; *Uroczystości w Łądzie dla uczczenia martyrologium duchowieństwa*, *KDW*, 50(1967), s. 225–235; J. Wąsowicz, *Uroczystości ku czci łądzkich męczenników*, „Ład Boży” (dod. do „Niedzieli”), 1999, nr 51(19 XII), s. I–II, toż, *KDW*, 82(1999), s. 667–668; tenże, *Klasztor w Łądzie jako sanktuarium Błogosławionych Męczenników II wojny światowej*, *KDW*, 84(2001), s. 607–614; tenże, *Proces rogatoryjny ks. Franciszka Miśki SDB w diecezji włocławskiej*, „Męczennicy”. *Biuletyn Informacyjny Postulacji Procesu Beatyfikacyjnego II Grupy Polskich Męczenników z okresu II wojny światowej*, nr 2/2004, s. 38–39; tenże, *Rozpoczęcie procesu beatyfikacyjnego ks. Franciszka Miśki w Łądzie*, „Kronika Inspektorialna”, nr 3–4/2004, s. 29; tenże, *Przebieg procesu beatyfikacyjnego ks. Franciszka Miśki SDB w l. 2001–2011*, „Kronika Inspektorialna”, nr 14(2011), s. 118–128; J. Nowiński, *Ołtarz Łądzkich Męczenników*, „Kronika Inspektorialna”, 18(2012), s. 53–54.

²⁶ „Kronika Domu Łądzkiego” 1939–1945 (rps w Archiwum WSD w Łądzie).

²⁷ Relacje od p. Bogdana Dzwoniarskiego oraz państwa Alfonsa i Marii Kamińskich zostały zebrane na drodze wywiadu wiosną 2001 r. przez kl. Jarosława Wąsowicza SDB. W formie maszynopisu są przechowywane w Archiwum WSD w Łądzie. Na bazie tego materiału powstał artykuł publicystyczny, który ukazał się w lokalnej prasie: J. Wąsowicz, *Z kart regionalnej historii. Obóz Hitlerjugend w Łądzie n. Wartą*, „Gazeta Słupecka”, 13 (2001), nr 47(587), s. 7.

²⁸ M. Chmielewski, *Likwidacja Małego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie n. Wartą (1950–1952)*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białycki, Poznań 2008, s. 114–120.

²⁹ *Księga Jubileuszowa. 50 lat Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą (1952–2002)*, red. M. Chmielewski, Łą 2002.

³⁰ J. Pietrzykowski, *Zarys dziejów WSD TS w Łądzie (1952–2002)*, w: *Księga Jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 11–34.

³¹ M. Chmielewski, *Specyfika roli wychowawców i wykładowców w WSD TS w Łądzie*, w: *Księga Jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 37–40; J. Pietrzykowski, *Dyrektorzy i rektorzy*, w: tamże, s. 40–48; M. Babicz, W. Grochal, *Wykładowcy*, w: tamże, s. 48–65; J. Wąsowicz, *Posługa Córek Maryi Wspomożycielki (siostr salezjanek)*, w: tamże, s. 65–68.

³² W. Łachut, *Warunki formacji duchowej*, w: *Księga Jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 71–83; Z. Hnateczak, *Formacja intelektualna młodych salezjanów*, w: tamże, s. 87–104; M. Chmielewski, J. Wąsowicz, *Dorobek naukowy i artystyczny wykładowców*, w: tamże, s. 105–169; M. Babicz, *Biblioteka*, w: tamże, s. 171–186; A. Durak, *Łądzkie sesje i sympozja naukowe*, w: tamże, s. 187–199.

³³ K. Niegowski, *Działalność łądzkiego Ośrodka Szkolenia Organistów*, w: *Księga Jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 203–206; J. Kobiałka, *Koło Animacji Liturgicznej (KALL)*, w: tamże, s. 206–208; J. Pizoń, *Koło Powołaniowe i Weekendy z ks. Bosko*, w: tamże, s. 208–211; A. Kucharski, *Ministranckie Święto Dominika Savio*, w: tamże, s. 211–213; J. Kamza, *Koło Misyjne*, w: tamże, s. 214–220; P. Barylak, *Grupa „Świadectwo i Twórczość” (1980–1995)*, w: tamże, s. 220–222; A. Popławski, *Działalność oratoryjna przy WSD TS w Łądzie*, w: tamże, s. 222–226; J. Kamza, *Stowarzyszenie Lokalne Salezjańskiej Organizacji Sportowej*, w: tamże, s. 226–232; J. Wąsowicz, *Salezjańskie Wspólnoty Ewangelizacyjne*, w: tamże, s. 232–236; tenże, *Łądzkie Spotkania Młodych*, w: tamże, s. 236–238; M. Nowicki, *Rekolekcje ewangelizacyjne*, w: tamże, s. 238–241; P. Barylak, J. Wąsowicz, *Misterium Męki Pańskiej*, w: tamże, s. 241–245; K. Pozorski, *Ruch „Światło – Życie” w Łądzie*, w: tamże, s. 246–247; T. Kościelny, *Działalność harcerska w Łądzie*, w: tamże, s. 247–251; J. Brakowski, *Kleryckie Koło Przewodników po zespole klasztornym w Łądzie*, w: tamże, s. 251–258; J. Wąsowicz, *Klub Honorowych Dawców Krwi przy WSD TS w Łądzie*, w: tamże, s. 259–260.

³⁴ J. Wąsowicz, *Absolwenci WSD TS w Łądzie jako duszpasterze i wychowawcy młodzieży*, w: *Księga Jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 263–274 (w tej części *Księgi Jubileuszowej* znajduje się także wykaz neoprezbiterów wyświęconych w Łądzie w l. 1957–2002); S. Szmidt, *Wychowankowie WSD TS w Łądzie na misjach (1964–2002)*, w: tamże, s. 275–312.

³⁵ M. Babicz, J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio. Zabytkowy zespół klasztorny w Łądzie pod opieką salezjanów*, w: *Księga Jubileuszowa...*, dz. cyt., s. 315–327.

³⁶ S. Kosiński, *Dwadzieścia pięć lat istnienia i działalności Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą 1952–1977*, „Seminare”, 3(1978), s. 7–36.

³⁷ J. Pietrzykowski, *Początki i dzieje Wyższego Seminarium Duchownego w Łądzie*, „Seminare”, 14(1998), s. 77–87. W cytowanym już artykule w *Księdze Jubileuszowej* rozszerzył swój artykuł do roku 2002. Działalność seminarium w Łądzie ks. Pietrzykowski omówił także w swojej rozprawie habilitacyjnej: *Salezjanie w Polsce...*, dz. cyt., s. 147–195.

³⁸ J. Wąsowicz, *Represje wobec Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie n. Wartą w latach 1956–1970*, w: *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, red. K. Białycki, Poznań 2009, s. 95–113.

³⁹ J. Pietrzykowski, *Król Józef (1916–2000), salezjanin*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 134–135.

⁴⁰ S. Kosiński, *Pół wieku działalności synów księdza Bosko w Łądzie*, „Nostra”, nr 5(1973), s. 1–5.

⁴¹ J. Brakowski, *Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 86–103.

⁴² M.T. Chmielewski, S. Paszek, *Pocysterski klasztor w Łądzie n. Wartą*, Konin 2003, s. 70–79.

⁴³ M.T. Chmielewski, *90-lecie obecności salezjanów w Łądzie*, „Kronika Inspektoriałna”, 18(2012), s. 151–154; J. Nowiński, *Salezianie w Łądzie 1921–2011. Zarys historii*, „Kronika Inspektoriałna”, 18(2012), s. 155–162.

⁴⁴ *Łądzkie Sympozja Liturgiczne I. Rys historyczny i materiały z Sympozjów Liturgicznych organizowanych w Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie n. Wartą w latach 1986–1994*, red. A. Durak, Kraków 1997; *Łądzkie Sympozja Liturgiczne II. Rys historyczny i materiały z Sympozjów Liturgicznych w Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie n. Wartą w latach 1995–1999*, red. A. Durak, Kraków 2000. Sympozja liturgiczne zostały też zaprezentowane w cytowanym już artykule ks. Duraka w *Księdze Jubileuszowej*, natomiast w „Ateneum Kapłańskim” został omówiony ich wpływ na odnowę liturgiczną w Polsce, zob. A. Durak, *Łądzkie sympozja liturgiczne wkładem do odnowy liturgicznej w Polsce*, AtK, 130(1998), z. 534, s. 295–297.

⁴⁵ Oprócz cytowanego już artykułu w *Księdze Pamiątkowej*, ks. Babicz pisał o bibliotece Małego i Wyższego Seminarium Duchownego w artykułach: M. Babicz, *Biblioteka w Łądzie w latach 1921–2011*, w: *Salezianie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 126–131; tenże, *Stare druki Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą*, w: *Ziemia Słupecka naszą Małą Ojczyzną. Księga Pamiątkowa dedykowana Panu Marianowi Jareckiemu, regionaliście, działaczowi społecznemu, publicyście*, red. J. Wąsowicz, Słupca 2002, s. 57–59; tenże, *Stare druki Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą*, ABMK, 80(2003), s. 25–27. Zob. także: A. Bendziński, *Biblioteki klasztorne w Łądzie: historia i współczesność*, „Biblioteka”, nr 2(1998), s. 35–39.

⁴⁶ J. Nowiński, J. Wąsowicz, *Scena teatralna w Łądzie*, w: *Salezianie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 132–143; R. Strzelecki, *Droga teatru. Działalność sceniczna w Wyższych Seminarium Duchownych w Polsce 1948–1988*, Lublin 1997 (o teatrze seminaryjnym w WSD Salezjanów w Łądzie na stronach: 42, 48–50, 67, 105, 106, 124, 158, 164, 167, 172, 173–174, 209, 215–218, 236, 237, 239, 243, 248, 251, 256, 258, 264, 267, 269–275, 277, 281); J. Wąsowicz, *Misterium Męki Pańskiej w Łądzie n. Wartą*, „Kronika Wielkopolski”, 2(2002), s. 62–75. Zob. także cytowany już artykuł współautorstwa P. Barylaka i J. Wąsowicza z *Księgi Jubileuszowej*.

⁴⁷ M.T. Chmielewski, *Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie w krajobrazie kultury Ziemi Słupskiej (1952–2002)*, w: *Ziemia Słupecka...*, dz. cyt., s. 33–53.

⁴⁸ M. Babicz, *Kulturotwórcza działalność Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie*, „Biuletyn Parków Krajobrazowych Wielkopolski”, nr 15(17) 2009, s. 75–82.

⁴⁹ Z. Klawikowski, *Postługa salezjanów z Łądu na rzecz Kościoła i społeczności lokalnych*, w: *Salezianie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 116–125.

⁵⁰ K. Kurek, *Łądzkie kronik czytanie... Działalność grupy „Świadectwo i Twórczość” w świetle kronikarskich zapisów*, w: *Salezianie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 144–151.

⁵¹ J. Nowiński, *Ogrody dawnego założenia cysterskiego w Łądzie nad Wartą – historia oraz współczesna koncepcja ich rewitalizacji i rewitalizacji*, „Seminare”, 26(2009), s. 351–374; tenże, *Restauratio et aedificatio. Zabytkowy zespół klasztorny w Łądzie pod opieką salezjanów*, „Seminare”, 13(1997), s. 281–290; tenże, *Od spustoszenia i ruiny do Pomnika Historii – salezianie w trosce o Łąd i jego zabytki w latach 1921–2011*, w: *Salezianie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 54–71; zob. także cytowany już artykuł ks. Nowińskiego (współautor ks. M. Babicz) z *Księgi Jubileuszowej* oraz artykuł o odnalezionych w 1999 r. depozytach w kulach hełmów wież klasztornej kościoła: „*Metafizyczne piorunochrony*” – depozyty złożone w kulach hełmów wież kościoła opactwa w Łądzie nad Wartą w 1729 roku, „Seminare”, 31(2012), s. 259–278.

⁵² M. Kamiński, *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Łąd 1936.

⁵³ J. Romanowicz, Stan zabytków w klasztorze pocysterskim w Łądzie w roku 1924, Wilno 1935 (mps w Bibliotece WSD w Łądzie).

⁵⁴ J. Woś, Łąd – notatki zrobione w czasie mego ośmioletniego tamże pobytu 1929–1937. Niektóre notatki z 1965, Zielone 1965 (mps w Bibliotece WSD w Łądzie).

⁵⁵ Zob. m.in. A. Werc, Badania architektoniczne elewacji dawnego klasztoru cysterskiego w Łądzie nad Wartą pow. Konin prowadzone w 1973–1975 (mps); J. Nowiński, Propozycja rekonstrukcji treści zniszczonego fresku J.W. Neunhertza w pld.-wsch. żaglu dużej kopuły w Łądzie, Łąd 1983 (mps); Tryptyk Najświętszej Marii Panny z Łądu. Wykonawca Jan Potz, Łódź 1981 (mps); B Śmigielska-Kwiatkowska, Zagadnienie treści i formy dekoracji malarskiej sali Opackiej w Łądzie, Poznań 1968 (mps). Wszystkie pozycje w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie.

⁵⁶ W ostatnich latach wydane zostały dwa albumy: M.T. Chmielewski, J. Nowiński, *Zespół klasztorny w Łądzie n. Wartą*, Piła 2003; J. Nowiński, *Łąd nad Wartą*, Warszawa 2009.

⁵⁷ *Diecezja Włocławska 2000*, oprac. ks. W. Frączak [i in.], Włocławek 2000.

⁵⁸ Podobne opracowania ukazały się staraniem Kurii Diecezji Włocławskiej w latach: 1949, 1957, 1962, 1972, 1978, 1983, 1991.

⁵⁹ *Diecezja Włocławska 2000...*, dz. cyt., s. 674–678.

⁶⁰ L. Kaliński, *Rodzina salezjańska w Polsce*, Warszawa 1988, s. 240–243.

⁶¹ J. Wąsowicz, *Parafia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Łądzie*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 104–109.

⁶² A. Domański, Duszpasterstwo Księża Salezjanów w Parafii Matki Bożej i św. Mikołaja w Łądzie n. Wartą 1921–1996, Łąd 1997 (mps w Archiwum Domu salezjańskiego w Łądzie).

⁶³ K. Kuszka, Monografia historyczno-demograficzna parafii Łąd w II połowie XX w., Łódź 2000 (mps w Bibliotece WSD w Łądzie).

⁶⁴ M. Kowalski, *Oratorium im. Poznańskiej Piątki*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921–2011*, dz. cyt., s. 110–113.

⁶⁵ Artykuły te ukazały się głównie w następujących czasopismach: „Przewodnik Katolicki”, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, „Łąd Boży”, „Kronika Inspektorii św. Wojciecha”, „Pokłosie salezjańskie”, „Biuletyn Salezjański Nostra”, „Głos Wielkopolski”, „Gazeta Słupecka”, „Regionalny Kurier Słupecki” i innych.